

Χριστιανικά στοιχεία στην θρησκευτική και την κοινωνική ζωή των μουσουλμάνων της Κρήτης

/ [Επιστήμες, Τέχνες & Πολιτισμός](#)

Φώτο: curiousposes.wordpress.com

Πρωτ. Μιχαήλ Βλαβογιλάκης [*]

A) Οι εξισλαμισμοί, ο εποικισμός της Κρήτης, οι σχέσεις των μουσουλμάνων με τους χριστιανούς και η ενδυμασία τους.

Οι εξισλαμισμένοι ονομάζονταν μπουρμαλάρ ή μπουρμάδες (από το Burma)[**1**], ή ξεκουκούλωτοι (επειδή δεν φορούσαν κάλυμμα στην κεφαλή), ή μουρτάδες (δηλ. γυρισμένοι και εξωμότες), ισλαμοχριστιανοί, ψευδότουρκοι, λινόβάμβακοι, τουρκορωμηοί, κρυφοί, κρυπτοχριστιανοί και Έλληνες.

Για να γίνει κάποιος μουσουλμάνος απαιτούνταν η ομολογία πίστης, είτε βίαια, είτε εκούσια, μπροστά σε μουσουλμάνο: «Ένας είναι ο θεός, ο Αλλάχ και ο προφήτης του ο Μωάμεθ». Φορούσε το τουρμπάνι στο κεφάλι και οδηγούνταν στον ιμάμη ή στον καδή, που έλεγχε τους λόγους της μεταστροφής, εξακρίβωνε την ηλικία του και προχωρούσε στην κατήχηση. Σε περιόδους ειρήνης ακολουθούσαν

τελετές, τον έντυναν με πολυτέλεια και του έκαναν δώρα. Με πομπή τον έφερναν στους δρόμους της πόλης με θόρυβο βασταζόμενο και επιδεικνυόμενο στο λαό και ολοκληρωνόταν η γιορτή με δημόσια περιτομή του νεοφώτιστου[2]. Συχνά, τον ονόμαζαν Αβδουλλάχ που σημαίνει δούλος του θεού για να προβάλλεται η μεταστροφή του.

Σε περιπτώσεις ομαδικών εξισλαμισμών δεν τηρούνταν όλες οι διαδικασίες (περιτομή, τελετές κ.λπ.), πολλοί δεν έκαναν περιτομή και το 18ο αιώνα αρκούσαν οι ιμάμηδες να αγγίζουν με το χέρι και να λένε «άιντε Τούρκος». Οι εξισλαμισμένοι καταγράφονταν στις καταστάσεις του ιεροδικείου με το νέο τους όνομα έχοντας πλέον δύο ονόματα, (τους αποκαλούσαν όμως με το μουσουλμανικό), ενώ συνήθως διατηρούσαν τα ελληνικά τους επίθετα[3]. Η προσχώρηση στο Ισλάμ σήμαινε για την ελληνική κοινότητα ότι «ετούρκεψε», δηλαδή, εκτός από τη μουσουλμανική πίστη, ότι προσχωρούσε πιά και στην τουρκική κοινότητα. Φυσικά, οι περισσότεροι εξισλαμισμένοι δεν καταλάβαιναν τη σημασία της νέας πίστης αλλά είχαν δικαίωμα στη ζωή.[4] Στην αρχή, οι απερίτμητοι είχαν φορολογικές επιβαρύνσεις λόγω της έλλειψης εμπιστοσύνης και της θρησκευτικής τους αστάθειας. Αργότερα, είχαν τα ίδια δικαιώματα στην κρατική μηχανή και τη δικαιοσύνη.

Οι μουσουλμάνοι σ' όλη την Κρήτη κατοίκησαν σε πύργους στην ύπαιθρο ή σε μεγαλοπρεπείς επαύλεις στις πόλεις και τα περίχωρα. Ιδιαίτερα όμως οι εγκαταστημένοι στα χωριά, όπου υπερίσχυαν των χριστιανών είναι φανερό ότι ήταν εξισλαμισμένοι. Εκτός από το Αμάρι και το Σέλινο, το Μονοφάτσι (νότια του Ηρακλείου), ήταν η πολυπληθέστερη επαρχία της Κρήτης σε αριθμό μουσουλμάνων και από τους πολλούς εξισλαμισμένους θεωρούνταν μάλιστα τουρκική επαρχία.[5]

Χριστιανοί και Τουρκοκρήτες κατοικούσαν στις ίδιες συνοικίες των πόλεων ή των χωριών, συγχρωτίζονταν μεταξύ τους, έκαναν κουμπαριές, δανείζονταν και συνεταιριζόνταν. Στο Ρέθυμνο η έξαρση του φανατισμού ήταν τακτικό φαινόμενο, όπως και οι σφαγές εναντίον των χριστιανών. Εδώ, επειδή οι Τουρκοκρήτες ήταν φτωχότεροι σε σχέση με τις άλλες περιοχές του νησιού, ενώ παράλληλα ήταν χρεωμένοι στους χριστιανούς, οι αναταραχές αποσκοπούσαν στην αποφυγή να αποπληρωθούν τα χρέη. Αντίθετα, στις ανατολικές περιοχές οι σχέσεις μεταξύ των δύο στοιχείων ήταν ομαλότερες και ο φανατισμός λιγότερος. Μετά τη Μεγάλη επανάσταση βέβαια, οι μουσουλμάνοι συμπεριφέρονταν στους χριστιανούς σαν να ήταν κατώτερα όντα.

Το 1856 όταν έγινε η παραχώρηση του σαπυνοποιείου στα Χανιά (της πρώην εκκλησίας, της σημερινής Τριμάρτυρης) από το Βελή πασά για την ανοικοδόμηση ναού, οι φανατικοί Οθωμανοί δυσανεξήθηκαν θεωρώντας ότι είναι ενάντια στο

Κοράνι[6]. Αντιδρούσαν και παρεμπόδιζαν με διάφορους τρόπους, ιδίως οι γείτονες, την πρόοδο των εργασιών. Ένας Οθωμανός γείτονας αξίωνε να μην ανοιχθεί πόρτα από το ιερό βήμα βόρεια, να είναι ψηλός ο βόρειος τοίχος του ναού για να μην είναι ορατό το σπίτι του και να παραμείνει χαμηλό το καμπαναριό. Έφτασε με αναφορά του μέχρι την Κωνσταντινούπολη, αλλά δεν κατάφερε να εμποδίσει το έργο. Τελικά, όσοι μουσουλμάνοι ζούσαν κοντά πούλησαν τα σπίτια τους και σταδιακά εγκατέλειψαν την περιοχή. Να σημειωθεί ότι στα Χανιά χριστιανοί και μουσουλμάνοι ζούσαν σε διαφορετικές συνοικίες, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, ενώ στην Κάνδανο ζούσαν στις ίδιες συνοικίες ειρηνικά, όταν δεν υπήρχαν πολεμικά γεγονότα.

Οι μουσουλμάνοι διακρίνονταν από τους χριστιανούς από την ενδυμασία και τη φυσιογνωμία τους. Το σχήμα των ενδυμάτων ήταν όμοιο με των χριστιανών, ενώ οι διαφορές σχετίζονταν με το χρώμα και τις λεπτομέρειες. Οι μουσουλμάνοι, άνδρες και γυναίκες, φορούσαν ζωηρά και επιδεικτικά χρώματα ενώ οι χριστιανοί ταπεινά και σεμνά. Αντί για την κόκκινη ζώνη των μουσουλμάνων και το πράσινο γιλέκο, οι χριστιανοί φορούσαν σκούρα ζώνη και ερυθρό γιλέκο. Το φέσι των μουσουλμάνων ήταν κοντό χωρίς τσάκιση, ενώ των χριστιανών μακρύ με τσάκιση πίσω. Το μουσουλμανικό μαντήλι ήταν κόκκινο ή άλλο χρώμα, ενώ των χριστιανών μαύρο ή λευκό. Το σαρίκι των μουσουλμάνων ήταν λευκό, πράσινο ή πολύχρωμο, ενώ των χριστιανών μαύρο ή λευκό. Φορούσαν όλοι στιβάνια, λευκά ή μαύρα, και μόνο κάποιοι γεροντότεροι μουσουλμάνοι κόκκινα παπούτσια. Σαλβάρι έφεραν οι μπέηδες και οι αγάδες, κίτρινο ή πράσινο από εριούχο δέρμα[7].

Οι γενίτσαροι σκότωναν οποίο χριστιανό εμφανιζόταν με επιμελημένη αμφίεση ή είχε αρρενωπό παράστημα και τιμωρούσαν με πιστολισμό «εν μέση οδώ»[8]. Η συγγένεια αλλαξοπιστούντων με χριστιανούς έσωσε πολλούς, ενώ οι πιο εύποροι εξαγόραζαν την προστασία τους με δώρα και εκδουλεύσεις. Ακόμη και οι Τούρκοι της ηπειρωτικής Ελλάδας θεωρούσαν τους εξωμότες της Κρήτης άγριους, μέθυσους, αιρετικούς και ληστές λόγω της καταπίεσης που επέβαλαν στους πρώην ομόθρησκούς τους[9].

Το 1878 οι σχέσεις των δύο στοιχείων ήταν τεταμένες λόγω των παραβιάσεων των δικαιωμάτων από τους μουσουλμάνους μετά το 1869, όταν η σύγκρουση είχε πάρει θρησκευτική διάσταση με συλήσεις και καταστροφές ναών και μονών.

Το 1889 αποτέλεσε τομή, μετά τη σύντομη επικράτηση των μουσουλμάνων, την έχθρα από τις συστηματικές καταστροφές. Η θέση των μουσουλμάνων των μακρινών περιοχών έγινε δυσχερής. Η οργάνωση στρατιωτικών θρησκευτικών συνδέσμων για άμυνα και καταστροφές από τους Τουρκοκρήτες, επέφερε την οριστική διάσταση των δύο μερών. Στις πόλεις μοχλός πίεσης ήταν οι αχθοφόροι

και οι λεμβούχοι Αιθίοπες και Βεγγάζιοι. Μετά το 1896 τα επεισόδια έξω από τις πόλεις, η μείωση των μουσουλμάνων στις αγροτικές περιοχές, ο συνωστισμός τους στις πόλεις, η εγκατάλειψη των περιουσιών και οι καταστροφές ή αρπαγές από τους χριστιανούς, ανάγκασαν τους Τουρκοκρήτες στην οριστική φυγή τους το 1898 από το νησί.

B) Η θρησκευτική ζωή και οι γιορτές.

Η θρησκεία αποτελούσε για τους μουσουλμάνους πολιτικό πλεονέκτημα και τους προσέφερε αίσθημα υπεροχής. Πριν από την επανάσταση του 1866 χριστιανοί και μουσουλμάνοι ζούσαν σε γενικές γραμμές αρμονικά. Βέβαια, ο τραυματισμός ή ο φόνος ενός μουσουλμάνου έπαιρνε πάντα χαρακτήρα εθνικής ή θρησκευτικής διαφοράς και με την υποκίνηση των μπέηδων και των θρησκευτικών ηγετών οδηγούσε σε έξαρση του φανατισμού.

Οι μουσουλμάνοι των πόλεων στη θρησκευτική ζωή και την ενδυμασία τους, θύμιζαν τους Τούρκους στις άλλες τουρκικές πόλεις της αυτοκρατορίας. Αντίθετα, στα χωριά προσαρμόζονταν στη ντόπια συμπεριφορά, η θρησκευτική ζωή τους είχε έντονα συγκρητιστικά στοιχεία και στοιχεία λαϊκής προέλευσης και πολλοί τηρούσαν χριστιανικές θρησκευτικές συνήθειες. Οι μουσουλμάνοι των χωριών και οι εξισλαμισμένοι, παράλληλα με τις τελετές του ισλάμ, δέχονταν συνήθειες και αντιλήψεις χριστιανικές.

Γενικά, οι εξισλαμισμένοι δεν ακολουθούσαν πιστά το Κοράνι, το οποίο και δεν γνώριζαν, όπως αγνοούσαν και το μουσουλμανικό ημερολόγιο. Το ισλάμ αντιμετώπιζε τους Κρήτες μουσουλμάνους με επιείκεια, δεν επέβαλλε ενεργό συμμετοχή στη λατρεία και δεν απαιτούσε να αρνηθούν τις χριστιανικές τους συνήθειες. Μόνο τον πρώτο αιώνα οι γενίτσαροι πιεζόμενοι από τους ιεροδίκες γνώριζαν βασικές αρχές του ισλάμ και δεν έπαιρναν μέρος σε χριστιανικές γιορτές.

Οι εξισλαμισμένοι τηρούσαν μονογαμία, έπιναν κρασί, έτρωγαν χοιρινό, επικαλούνταν και σέβονταν την Παναγία (την αποκαλούσαν Μεϊρέ μάνα), τον Χριστό και τους αγίους, ιδίως τον Άγιο Ιωάννη, τον Άγιο Σπυρίδωνα και τον Άγιο Γεώργιο. Έκαναν τάματα στα μοναστήρια του Άγιου Γεωργίου, η γιορτή του οποίου συνέπιπτε με τη γιορτή της άνοιξης των μπεκτασήδων, αποδέχονταν την ευλογία των ιερέων, έβαφαν αυγά και έκαναν κουλούρια και καλιτσούνια το Πάσχα[10]. Άναβαν τα καντήλια στα εξωκκλήσια, δέχονταν την ευλογία των ιερέων και επικαλούνταν την βοήθεια της Παναγίας για να ανακουφίσει τις έγκυες γυναίκες τους.

Πολλές χριστιανικές συνήθειες τηρούσαν οι μπεκτασήδες που πίστευαν σε ένα είδος Τριάδας (Θεός-Μωάμεθ- Αλή), σέβονταν τους αγίους, τηρούσαν μονογαμία, αδιαφορούσαν για την περιτομή και έπιναν κρασί. Ζούσαν ένα είδος ισλαμισμού με χριστιανικές συνήθειες. Οι δερβίσηδες της Κρήτης ζούσαν ασκητικά και απέφευγαν τις θρησκευτικές διαμάχες κι έτσι εύρισκαν απήχηση και στους χριστιανούς συντελώντας σε μία διάδοση λατρείας Χριστιανό - μουσουλμανικής.

Την Μεγάλη Πέμπτη κατά την ανάγνωση των 12 ευαγγελίων οι άρρωστες οθωμανίδες εισέρχονταν στην εκκλησία και στέκονταν κάτω από το αναγιγνωσκόμενο ευαγγέλιο από τον ιερέα. Συμμετείχαν στις τελετές για ξηρασία ή στις τελετές για τις θεομηνίες και στους εξορκισμούς της πανούκλας. Γίνονταν, κυρίως οι εξισλαμισμένοι πρώην χριστιανοί, σύντεκνοι των χριστιανών αναλαμβάνοντας τα έξοδα του βαπτίσματος, χωρίς όμως να παρευρίσκονται στην τελετή.

Γιόρταζαν την πρωτομαγιά, την πρωτοχρονιά, τον κλείδωνα, δέχονταν τη μαγεία και το μάτιασμα, πίστευαν ότι διάφορες αρρώστιες οφείλονταν στη δράση πονηρών πνευμάτων και χρησιμοποιούσαν γητειές και διάφορες ευχές.[11] Είχαν περίπου τα ίδια έθιμα με τους χριστιανούς, χόρευαν τους ίδιους χορούς, τραγουδούσαν τα ίδια τραγούδια και χρησιμοποιούσαν τα ίδια μουσικά όργανα, την λύρα και τη φλογέρα. Απάγγειλαν ή έψαλλαν τα ίδια Κρητικά δίστιχα (μαντινάδες), και τα ίδια ερωτικά τραγούδια στην ελληνική γλώσσα. Διέφεραν στο περιεχόμενο μόνο τα πολεμικά τραγούδια που διηγούνταν διαφορετικά κατορθώματα, πάθη η γεγονότα.

Οι πιστοί της νέας θρησκείας είχαν εξασφαλισμένους τόπους λατρείας. Οι μουσουλμάνοι χρησιμοποιούσαν ως χώρους λατρείας τους χριστιανικούς ναούς που άρπαζαν με τη βία από τους χριστιανούς[12] και γι' αυτό στην Κρήτη κτίστηκαν λίγα τζαμιά. Ο Άγιος Νικόλαος στη Σπλάντζια ήταν το Χουγκιάρ Τζαμισί, ο Άγιος Φραγκίσκος στο Συντριβάνι το Γιουσούφ πασά Γιαλί τζαμισί στα

Χανιά, το τζαμί της Νερατζές η πρώην Αγία Αικατερίνη στο Ρέθυμνο, το Βεζίρ τζαμί ο ναός του Αγίου Τίτου και το Βαλιντέ τζαμί ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Ηράκλειο ήταν οι κυριώτεροι χώροι λατρείας τους.**[13]** Άλλοι ναοί μεταβλήθηκαν σε σταύλους, χάνια, σαπωνοποιεία, ελαιαποθήκες κ.λπ.

Οι Τούρκοι στην Κρήτη έκτισαν κυρίως τεκέδες κοντά στις τρεις πόλεις όπου - όπως και στα τζαμιά- οι μουσουλμάνοι λάτρευαν τους αγίους της πίστης των, πρόσφεραν προς τιμήν τους ζώα και ζητούσαν τη βοήθειά τους. Στους πολυάριθμους τόπους προσκυνήματος κυρίως τάφους και μέρη που έζησαν μάρτυρες του Κρητικού πολέμου έκαναν επισκέψεις και προσεύχονταν.

Οι Κρήτες μουσουλμάνοι δεν διακρίνονταν για τη συμμετοχή τους στη λατρεία. Από το 1830 ως το 1856 έδειξαν τη μεγαλύτερη θρησκευτική αδιαφορία, η οποία ενισχύθηκε με την ελαστικότητα της Αιγυπτιοκρατίας και του Μουσταφά πασά στη διοίκηση. Οι μουσουλμάνοι έφτασαν στην απάθεια να βλέπουν αδιάφορα τη μετατροπή τζαμιών σε καταστήματα. Την περίοδο 1841-1856 η ελεύθερη τέλεση της χριστιανικής λατρείας και η ανοικοδόμηση ναών προκάλεσε αντιδράσεις, ιδίως για τη χρήση της καμπάνας. Το Χάττι Χουμαγιούν, οι ομαδικοί εκχριστιανισμοί και οι αποκαλύψεις κρυφών, έκρουσαν τον κώδωνα του κινδύνου. Συνειδητοποίησαν ότι κινδυνεύουν να συρρικνωθούν και να χάσουν τα πλεονεκτήματά τους.

Οι θρησκευτικές τελετές των μουσουλμάνων αποτελούσαν μετά το 1866 ευκαιρίες επίδειξης δύναμης. Ακολουθώντας το παράδειγμα των χριστιανών, πρόβαλλαν την ιερότητα των αντικειμένων της λατρείας. Το 1882 η μεταφορά υφάσματος στο Ηράκλειο από τη Μέκκα έγινε αφορμή για πάνδημες θρησκευτικές εκδηλώσεις. Τότε άρχισαν πάλι το προσκύνημα στη Μέκκα που είχε παραμεληθεί από το '21. Στις 22/6/1867 ένας μουσουλμάνος κληρικός ονομαζόμενος Μπαμπάς από την Κων/πολη έφερε μία τρίχα του Μωάμεθ. Τον υποδέχτηκε ο διοικητής και οι μουσουλμάνοι έτρεχαν για να προσκυνήσουν σε ένα τεκέ, όπου απέθεσε την τρίχα **[14]**. Οι θρησκευτικοί λειτουργοί βέβαια φρόντιζαν να εξάπτουν το δεδομένο φανατισμό των μουσουλμάνων.

Οι λινοβάμβακοι τηρούσαν τη Μεγάλη Σαρακοστή, έκρυβαν εικόνες στα σπίτια τους και εκπλήρωναν φανατικά τα χριστιανικά τους καθήκοντα. Πολλοί είχαν διατηρήσει εκκλησίες στα υπόγεια των σπιτιών τους, στις οποίες καλούσαν κρυφά τους ιερείς για να τελέσουν τη Θεία Λειτουργία ή άλλα μυστήρια (Γάμους, Βαπτίσεις κ.λπ.). Είχαν τουρκικά κύρια ονόματα, ή δύο ονόματα, όμως βάπτιζαν τα παιδιά τους κι έκαναν γάμους των παιδιών τους μεταξύ τους. Δεν πάντρευαν τις κόρες τους με τους άλλους εξωμότες ή τους Τούρκους και χρησιμοποιούσαν το τέχνασμα της αρπαγής χριστιανών κοριτσιών για τα αρσενικά παιδιά τους. Λόγω

των δυσκολιών της διπλής ζωής, πολλές κρυπτοχριστιανές γυναίκες έφευγαν με τα παιδιά τους εκτός Κρήτης όπου μπορούσαν να ζήσουν χριστιανικά. Όταν αποκαλύπτονταν ή ανακαλύπτονταν, κατά τους μουσουλμάνους η πράξη τους ήταν να είχαν διαπράξει το μεγαλύτερο αμάρτημα. Η άρνηση του Αλλάχ δεν είχε κανένα έλεος. Ακολουθούσε φυλακή, ξυλοδαρμός μέχρι θανάτου και θανάτωση για τους άνδρες, εκτός αν μεταστρέφονταν οριστικά στο Ισλάμ. Όσοι αρνούνταν τη δημόσια ομολογία έγιναν νεομάρτυρες.

Οι κρυπτοχριστιανοί διατήρησαν συνθήματα επικοινωνίας μεταξύ τους, οι γονείς μετέδιδαν την χριστιανική αλήθεια στα παιδιά τους και ζούσαν συνεχώς με το φόβο της αποκάλυψης[15]. Διέσωσαν στην καρδιά τους την προγονική πίστη και την μεταβίβαζαν μέσα στην οικογένειά τους. Στο Μονοφάτσι όταν εξισλαμίσθηκαν ομαδικά μετά το 1770 απαντούσαν οι κρυφοί για τις περιποιημένες εκκλησίες τους, ότι οι πατέρες τους τους παρήγγειλαν να μην τις καταστρέφουν, γιατί είναι τόπος όπου κατοικεί ο Θεός, αλλά χλεύαζαν τις εικόνες.[16] Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι πρόσφεραν εξαιρετικές εθνικές υπηρεσίες και συχνά προστάτευαν τους άλλους χριστιανούς από τις αυθαιρεσίες των Τούρκων. Είναι χαρακτηριστική η φράση που κυκλοφορούσε το 1862 στην Κρήτη λόγω της ύπαρξης πολλών κρυφών χριστιανών:

«— Τούρκος είσαι Μουσταφά; — Τούρκος μα την Παναγιά!»[17].

Παραπομπές

* Η εργασία αυτή υποβλήθηκε στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα Θεολογικών σπουδών του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου στο μάθημα της Θρησκευολογίας το Μάιο του 2014.

Τα Χανιά το 1645 τα κατέλαβαν Αλγερινοί που έφεραν μεγάλα σαρίκια από λευκό στριμμένο ύφασμα. Οι άλλοι κατακτητές τους ονόμασαν μπουρμάδες από το Burma = στριμμένο. Κατ' επέκταση αργότερα οι Τούρκοι ονομάστηκαν μπουρμάδες και η έκφραση για τους χριστιανούς είχε υβριστική σημασία. Κωνσταντίνος Γ. Φουρναράκης, ο.π., σ. 1.

1. Μανόλης Γ. Πεπονάκης, Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899), Ρέθυμνο 1997, σ. 72-73.
2. Κωνσταντίνος Γ. Φουρναράκης, ο.π., σ. 35.
3. Παναγιώτης Κ. Κριάρης, ο.π., σ. 88.
4. Όπως αναφέρει ο Ψιλάκης στο Μονοφάτσι μετά το 1770 προσήλθαν και εξισλαμίσθηκαν ομαδικά και χωρίς περιτομή με τον όρο μόνο να διώξουν τους

χοίρους στα δάση. Βασίλειος Ψιλάκης, ο.π., σ. 29. - Υπολείμματα μουσουλμανικών ονομάτων ήταν τα Σαρακίνα (κλέφτης, πειρατής), Κανλί Καστέλι (ματωμένο φρούριο), Νεύς Αμάρι (έδρα της επαρχίας), Αζιζιές (η Σούδα) και Φιστικλή (Αρμένιοι Αποκορώνου). Το χωριό Σκηνές στην Κυδωνία, ανήκε εξ ολοκλήρου ως τιμάριο στο Σακήρ Βέη Αναζαδέ και τα κτήματά του τα καλλιεργούσαν οι χριστιανοί.

5. Άρ. πρωτ. 74, 11/23 Ιουλίου 1856, Βασιλικόν Ελληνικόν Προξενείον εις Κρήτην (Ν. Θεοδωρίδης), προς το επί του Βασιλικού Οίκου και των Εξωτερικών Σχέσεων Υπουργείον (Α. Ραγκαβήν), Προξενεία και Υποπροξενεία Ελλάδος εις Κρήτην, φ.36,3,1856, Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών.
6. Κωνσταντίνος Γ. Φουρναράκης, ο.π., σ. 3-4.
7. Παναγιώτης Κ. Κριάρης, ο.π., σ. 110.
8. Ιωάννης Δ. Μουρέλλος, ο.π., σ. 79.
9. Εμμανουήλ Σ. Αγγελάκης, Σητειακά: ήτοι συμβολή εις την Ιστορίαν της Σητείας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, Τόμος Β', τχ. Β', Αθήναι 1949, σ. 4. - Μανόλης Γ. Πεπονάκης, ο.π., σ. 75-76.
10. Κωνσταντίνος Γ. Φουρναράκης, ο.π., σ. 7-8.
11. Αναφορά των κατοίκων Αβδού Πεδιάδος προς τον Ισμαήλ πασά για την επικείμενη μετατροπή της Εκκλησίας του χωριού τους σε τζαμί (17/29 Οκτωβρίου 1865), Αυτοκρατορικόν Ρωσικόν Υποπροξενείον εις Ηράκλειον, αα23, φ.3β, Αρχείο Ιωάννου-Μητσοτάκη, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.
12. Μιχαήλ Βλαβογιλάκης, Εκκλησία και αγώνες της Κρήτης (1856-1905), Χανιά 2011, σ. 105-107.
13. Άρ. πρωτ. 53, 26/6/67, Υποπροξενείον της Ελλάδος εις Ηράκλειον (Ι. Μπαρουξάκης) προς Υπουργόν Εξωτερικών (Χ. Τρικούπη), Υποπροξενείον Ηρακλείου, Προξενικόν Πρακτορείον Ρεθύμνον, φ.άακ/ΙΑ, 1867, Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών.
14. Ιωάννης Δ. Μουρέλλος, ο.π., σ. 112.
15. Βασίλειος Ψιλάκης, ο.π., σ. 29.
16. Η Λυδία λίθος, η εν Κρήτη Ανεξιθρησκεία, τ. 73, σ. 135-136, Ιστορική Συλλογή 62, Αρχείο Π. Βλαστού, Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.